

۵۷۹۸۲۸۰

بسم الله الرحمن الرحيم

۹۶۰۶۱۲

مقدمه‌ای بر
زیبایی‌شناسی و معناشناسی قرآن کریم
(جلد اول)

مؤلفان:

لیلا اسداله نئی

محمد صدیق سپهری نیا

مدرس دانشگاه

PRC 175

سرشناسه	:	اسداله نی، لیلا، ۱۳۶۹ -
عنوان و نام پدیدآور	:	مقدمه‌ای بر زیبایی شناسی و معنا شناسی قرآن کریم
مشخصات نشر	:	تهران: هوشمند تدبیر، ۱۳۹۴ -
مشخصات ظاهری	:	ج.
شابک	:	۸۰۰۰۰ ریال: ج. ۱: ۹۷۸-۶۰۰-۷۸۷۹-۱۰-۸، ج. ۲: ۹۷۸-۶۰۰-۷۸۷۹-۲۰-۷
وضعیت فهرست نویسی	:	فیبای مختصر
یادداشت	:	فهرست نویسی کامل این اثر در نشانی: http://opac.nlai.ir قابل دسترسی است
یادداشت	:	ج. ۲ (چاپ اول: ۱۳۹۴) (فیبا)
شناسه نزود	:	سپهری نیا، محمد صدیق، ۱۳۶۱ -
شماره کتابشناسی ملی	:	۳۷۹۹۸۷۸

عنوان کتاب	:	مقدمه‌ای بر زیبایی شناسی و معنا شناسی قرآن کریم (جلد ۱)
تالیف و گردآوری	:	لیلا اسداله نی، محمد صدیق سپهری نیا
ناشر	:	هوشمند تدبیر
همکار ناشر	:	مؤسسه پارسا مبتکر گام اول
مدیر مسئول	:	محمد قجر
صفحه آرا و طراح جلد	:	مصطفی حسن نژاد
سال و نوبت چاپ	:	۱۳۹۴ / اول
شمارگان	:	۱۰۰۰
شابک	:	۹۷۸-۶۰۰-۷۸۷۹-۱۰-۸
قیمت	:	۸۰.۰۰۰ ریال
آدرس	:	میدان انقلاب، ضلع شمال غرب میدان، جنب بانک رفاه، پلاک ۵۹، طبقه ۲، واحد شرقی
تلفن	:	۰۲۱-۶۶۵۶۲۰۴۴-۶۶۵۶۲۶۳۹
وب سایت	:	www.parsamega.ir

فهرست مطالب

پیشگفتار مولفان

مقدمه و کلیات

مقدمه

هدف، انگیزه و چرایی کتاب

مطالعات آوایی پیشین

نگرش ساختاری آوایی در تفسیر قرآن

پیشینه‌ی مطالعات عربیان پیرامون تحلیل آوایی قرآن

فصل اول

سخنی درباره زیبایی‌شناسی و معناشناسی

درآمد

زیبایی‌شناسی

دیدگاه‌هایی درباره‌ی زیبایی

انواع زیبایی‌شناسی

زیباشناسی از نظر فیزیولوژی

زیبایی‌شناسی از نظر روانشناسی

زیباشناسی اجتماعی و تاریخی

زیباشناسی تجربی

زیبایی و هنر از دیدگاه اسلام

معناشناسی

گذری بر انواع مکاتب معناشناسی

انواع معناشناسی

معناشناسی شناختی

معناشناسی لایه‌ای

معناشناسی فلسفی

فصل دوم

ابزارهای زیبایی‌شناسی و معناشناسی

۶۳	مفهوم ساخت
۶۴	ساخت‌گرایی
۶۴	ساخت‌گرایی آمریکایی
۶۵	ساخت‌گرایی اروپایی
۶۶	ساخت‌گرایی در ادبیات عربی
۶۷	زبان ادب
۶۸	برجسته‌سازی ادبی
۶۹	هنجار‌گزینی
۶۹	هنجار‌گزینی واژگانی
۷۰	هنجار‌گزینی نحوی
۷۰	هنجار‌گزینی آوایی
۷۰	هنجار‌گزینی نوشتاری
۷۱	هنجار‌گزینی معنایی
۷۱	هنجار‌گزینی گویشی
۷۱	هنجار‌گزینی سبکی
۷۲	هنجار‌گزینی زمانی
۷۲	قاعده افزایی
۷۳	سطوح تحلیل ساختاری
۷۴	سطوح نحوی
۷۶	سطح واژگانی
۷۷	سطح آوایی
۸۰	هنر و پیوند آن با قرآن
۸۱	اعجاز قرآن
۸۲	اعجاز بیانی
۸۲	گزینش کلمات

۸۳	انتخاب واژگان بر اساس زیبایی و خوشآهنگ بودن آن‌ها
۸۴	انتخاب واژگان بر اساس معانی لطیف و بدیع آن‌ها
۸۵	انتخاب واژگان بر اساس هماوایی آن‌ها
۸۶	عدم ثقل در واژگان قرآنی
۸۷	ترکیب واژه‌ها بر اساس لطافت‌های موسیقایی و معنوی آن‌ها
۹۰	سبک و شیوه‌ی بیان
۹۱	نظم آهنگ با موسیقی قرآن
۹۴	موسیقی برزخ‌نارد
۹۵	واژه‌های دل بر موسیقی
۹۶	تناسب لفظ با معنا
۹۷	نوع رابطه‌ی لفظ و معنا
۹۹	موسیقی در اصطلاح این محققان
۱۰۱	موسیقی کلمات
۱۰۱	نقش حرکات در معنا
۱۰۱	نقش صداهای کوتاه در معنا
۱۰۳	نقش صداهای بلند در معنا
۱۰۵	اسباب معنوی مد

فصل سوم

آواشناسی

۱۰۹	ساختار آوایی
۱۰۹	تجوید
۱۰۹	آواشناسی
۱۱۱	نقش مخارج و صفات حروف در معنا
۱۱۱	مخارج حروف
۱۱۳	مخارج قوی و ضعیف
۱۱۳	نحوه تولید صوت‌ها در دستگاه صوتی انسان
۱۱۴	صفات حروف
۱۱۴	صفات اصلی

۱۱۶	صفات فرعی
۱۱۷	صفات قوی و ضعیف
۱۱۸	صفات هر حرف در زبان عربی
۱۲۵	تحلیل آوایی
۱۲۵	معادله‌ی آوایی - معنایی در زبان
۱۲۶	آواشناسی حروف
۱۲۷	تحلیل آوایی کلمات
۱۲۸	تحلیل آوایی عبارات

فهرست جداول

۱۲۰	جدول (۱-۳). جایگاه‌های تکیه (مبارج) حروف
۱۲۱	جدول (۲-۳). صفات حروف
۱۲۴	جدول (۳-۳). تقسیم‌بندی آواها از جهت تدرت و ضعف صفات

پیشگفتار مولفان

الحمد لله رب العالمین

قرآن کریم از وجوه مختلف معجزه است. یکی از آن‌ها اعجاز بیانی است. اعجاز بیانی یعنی آنچه که مربوط به جنبه‌های ظاهری و ساختاری الفاظ قرآن کریم می‌شود. این وجه از اعجاز، ابعاد گوناگون دارد؛ از جمله ی آن ابعاد، بعد زیبایی‌شناسی و معناشناسی حروف و الفاظ به کار رفته در قرآن است که مبتنی بر ظرافت، لطافت و بداعت موسیقی سحرآمیز واژگان قرآن می‌باشد. تکنیک‌های زیبای ادبی و ساختارهای گوناگون زبانی و موسیقایی به کار رفته در قرآن کریم آنچنان مسحورکننده و سگفت‌آور است که در هر زمان می‌توان از زاویه‌ای متفاوت به آن نگریست و از دریای شگفتی‌های آن چند قطره‌ای نوشید. رویکرد شکل‌گرایان و ساختارگرایان به متن از جملد روش‌هایی است که می‌تواند به ما در شناخت برخی از ابعاد گوناگون زیبایی‌های لفظی و معنوی قرآن کریم باری رساند.

بر همین اساس مولفان بر آن شدند تا دو جلد کتاب را تدوین نمایند، جلد اول مقدمه‌ای کلی بر زیبایی‌شناسی و معناشناسی قرآن کریم و جلد دوم به صورت جزئی به سوره الرحمن اختصاص یافته است. در جلد دوم حروف با توجه به معانی که در آن‌ها به کار رفته است، به پنج دسته از حروف قوی‌ترین به ضعیف‌ترین تقسیم می‌شوند که سامد شماری این حروف در هر یک از بخش‌های پنج گانه‌ی سوره‌ی الرحمن، منجر به کشش ارتطاف بین این حروف و مفاهیم و مضامین هر یک از این بخش‌ها می‌گردد. حروف سوره با تکنیک‌های فنی زیبایی همراه گشته که با معنی آیات به صورت جزئی و مفهوم سوره به صورت کلی هماهنگی و سازگاری دارد. این حروف منجر به ایجاد حالت ضرب آهنگ با گام‌های موسیقایی زیبایی شده است که از گزینش دقیق حروف و کلمات و پیوند و هماهنگی این حروف و حرکات آن‌ها ناشی می‌شود. پروردگار جهانیان، خداوند رحمان، ضرب آهنگ را برای تقویت کیفیت تعبیر و بهره‌مندی مخاطبان از زیبایی بیان به کار گرفته است و در این راه اغراض دینی را با اغراض فنی در آمیخته است و تناسب اصوات و همخوانی آن‌ها را برای ترسیم صور معانی در خیال و تحریک احساسات و عواطف انسان‌های خرد بین به کار گرفته است. جلد دوم کتاب حاضر ضرب آهنگ

و موسیقی سوره‌ی الرحمن را از خلال تجمعات صوتی، تکرار حروف، کلمات و حرکات و درواقع هم حروفی صامت‌ها و هم آوایی مصوت‌ها بررسی کرده است تا محدوده‌ای خاص را برای هر حرف در انتقال معانی مختلف مشخص گرداند.

و ما توفیقنا إلا بالله

اسداله ثی و سپهری

بهار ۱۳۹۴

www.ketab.ir

مقدمه

اسلام در منطقه‌ای ظهور کرد که مردمانش اغلب امی و دارای عصبیت های قبیله ای بودند. از آن دوره به "عصر جاهلیت" یاد می‌شود. شرایط اجتماعی و فرهنگی آن دوره تاریک، در تاریخ و نهج البلاغه نیکو به تصویر کشیده شده است.

در میان آن قوم، پیامبری ظهور نمود که می‌خواست پیام جدید و مخالف سنت‌ها و دانسته‌های آنان را ارائه دهد. خداوند برای موفقیت پیامبر خود، معجزه‌ی فرهنگی در اختیار آن حضرت نهاد تا تواند با تغییر فکر و روح آن مردم، جامعه را تغییر داده و از ظلمت به سوی نور و از منجلاّب به سوی پاکی و آسودگی بیاورد. آن معجزه‌ی فرهنگی «قرآن» بود.

قرآن کریم از وجوه مختلف معجزه است و اعجاز آن به یک جنبه (بعد) خاص محدود نمی‌شود؛ هر سوره، آیه و کلمات آن مجازی نهفته در خود دارد، اما آن بُعدی که عرب را خیره و مبهور ساخت، اعجاز بیانی و کلامی آن بود. درست است که زوایای هنری و ادبی قرآن چه از سوی معاصران مورد موشکافی و دقت قرار گرفته است، اما این کتاب آسمانی چونان چشمه‌ای جوشان است که هیچ‌گاه عطای آن را پایانی نیست.

یکی از زوایای جالب اعجاز کلامی یا بیانی قرآن، نظام آهنگ موسیقی حروف آن است؛ همان چیزی که قدما آن را «علم الأصوات»، «علم الدلالة» و «تئلاف اللفظ مع المعنی» می‌نامیدند و امروز آن را تحت عنوان موسیقی درونی یا داخلی به آن می‌آورند که خود کاشف از اسرار بلاغی واژه‌ها و تناسب آن‌ها با معانی آن‌هاست.

ویژگی حروف و به تبع آن الفاظ قرآن، انتخاب دقیق و تناسب آن‌ها با معانی است و نیز قرار گرفتن در جایگاه مناسب خویش در جملات و هماهنگی آن‌ها با واژه‌های قبل و بعد از خود است. به عنوان مثال فعل‌ها معانی دقیق خود را الهام می‌بخشند. مثلاً فعل مضارع تجدید و استمرار را آماده کرده، تصاویر و صحنه‌ها را بازآفرینی می‌کند و به ذهن نزدیک می‌سازد؛ تا جایی که گویی آن تصاویر و صحنه‌ها جلوی چشمان مخاطب قرار داده می‌شوند. واژه‌ها گاهی به شکل جمع و گاهی به حالت مفرد می‌آیند و این بدون سبب نیست بلکه علتی منطقی یا برای حفظ آهنگ و نغمه یا ذکر خاص پس از عام و بالعکس، یا در نظر گرفتن معرفه و نکره، یا به غرضی بلاغی و یا تقدیم و تأخیر است.

برای درک این جنبه از اعجاز بیانی قرآن، آشنایی و استفاده از ۲ ابزار ضروری است: یکی ساختارگرایی و دیگری موسیقی.

ساختارگرایی در مفهوم گسترده‌ی خود، به بررسی و مطالعه بافت، روابط و سامانه‌ی اجزا و عناصری می‌پردازد که در یک مجموعه قرار دارند و با یکدیگر و با کل مجموعه در ارتباط هستند؛ بنابراین همه‌ی پدیده‌های انسانی و فرهنگی مانند زبان و جامعه را می‌توان در این چارچوب بررسی کرد (علوی مقدم، ۱۳۷۷: ۳۱؛ ویلفرد، ۱۳۷۶: ۲۷۸).

یکی از ریکردهای زبان شناختی مطالعات قرآنی نیز ساختارگرایی است. سوره‌های قرآن دارای ساختار هستند. هر سوره دارای یک هدف اصلی است و محتوای سوره با محورهای فرعی قابل تفکیک می‌باشد. این محورها در هدف سوره با هم مشترک هستند. ساختارگرایی نقش هر (رویه‌ی زبانی را (ساختار واژگانی، ساختار نحوی و ساختار آوایی) در رساندن پیام سوره بررسی می‌کند. در این پژوهش ساختار آوایی سوره الرحمن مورد بررسی قرار گرفته است.

از آنجا که موسیقی و صوت زیبا، تأثیری شگرف در تحول و دگرگونی روح انسان دارد، خداوند آیات کتاب خود را با موسیقی خارق‌العاده و استثنای آمیزی در هم آمیخته است بنابراین ابزار مهم دیگر شناخت این موسیقی و تأثیر آن در زیبایی و معنای سوره است.

این پژوهش با روش توصیفی، تحلیل ساختار آوایی سوره الرحمن را بررسی می‌کند و با ترسیم نمودارهای متعدد و تحلیل‌های آماری، سعی در نمایان ساختن جنبه‌ی دیگری از اعجاز قرآن بر پایه‌ی اصول نقد را دارد و به دنبال پاسخگویی به سؤالات زیر می‌باشد:

- ۱- ساختار آوایی و موسیقایی در سوره الرحمن چه ویژگی‌هایی دارند و ارتباط آن‌ها با محتوای سوره چگونه است؟
- ۲- چه عناصر و عواملی از ساختار آوایی و موسیقایی، زیبایی‌های ادبی موجود در این سوره را شکل داده است؟
- ۳- جو و فضای کلی حاکم بر سوره الرحمن چیست؟
- ۴- جرس یا نظم آهنگ یا ایقاع در سوره الرحمن جزء کدام نوع جرس است و آیا این نظم آهنگ با فضا و محتوای کلی سوره الرحمن مطابقت دارد؟

۵- کدام دسته از حروف شدید، متوسط و ضعیف در سوره‌ی الرحمن بیشتر تکرار شده‌اند؟

۶- کدام دسته از صفات شدید، متوسط و ضعیف در سوره‌ی الرحمن بیشتر تکرار شده‌اند؟

۷- این حروف و صفات تا چه اندازه در خدمت محتوا و اهداف تربیتی و دینی این سوره

قرار گرفته‌اند؟

پیش‌فرض‌های مؤلفان

۱- ساختار آوایی و موسیقایی در این سوره، اجزایی منسجم و هماهنگ دارند که در خدمت محتوای سوره قرار گرفته‌اند. این ساختار که از آن تحت عنوان اعجاز بیانی قرآن تعبیر می‌شود، در این سوره نسبت به ساختارهای دیگر نقش بارزتری دارد.

۲- نحوه‌ی گزینش حروف و دلمات، استفاده‌ی گسترده از تکنیک تکرار (تکرار حروف و تکرار یک آیه)، ضریب‌های متناسب با حال و مقام، از جمله عوامل به وجود آورنده‌ی زیبایی‌های ادبی در این سوره به شمار می‌روند.

۳- جو و فضای کلی حاکم بر سوره‌ی الرحمن، فضای لطف و مهربانی خداوند نسبت به موجودات و به ویژه انسان‌هاست و این فضا با سمدن نسبت‌های الهی که خداوند به انسان‌ها ارزانی داشته و تکرار استفهام انکاری موجود در سوره که تران انکار این نعمت‌ها را از همه‌ی موجودات و جن و انس می‌گیرد، تأکید و تقویت شده است.

۴- جرس و نظم آهنگ سوره‌ی الرحمن با توجه به حروف و سبک‌های که در سوره تکرار شده‌اند، جرسی نرم و ملایم است و این نوع جرس با فضای کلی سوره‌ی الرحمن کاملاً مطابقت دارد.

۵- حروف به کار رفته در سوره‌ی الرحمن بیشتر جزء حروف متوسط هستند.

۶- صفات به کار رفته در سوره‌ی الرحمن نیز در درجه‌ی اول حالت ضعیف دارند و پس از آن، صفات متوسط در درجه‌ی دوم قرار می‌گیرند.

۷- نحوه‌ی گزینش حروف و کلمات و صفات، به شکلی متناسب و در ارتباط کامل با یکدیگر و به طور هماهنگ به منظور تحقق اهداف دینی این سوره قرار دارند؛ اهدافی مانند بیان نعمت‌ها و الطاف خداوند برای موجودات، قدرت انکارناپذیری آن‌ها توسط انسان و دیگر

موجودات، بیانی کوتاه در مورد سرنوشت مجرمان و مجازات آن‌ها و توصیف دقیق احوال و اوصاف بهشتیان و ریزه‌کاری‌های بهشتی و متنعم بودن بهشتیان در بهشت برین.

هدف، انگیزه و چرایی کتاب

علاقه‌مندی به مباحث زیبایی‌شناسی آن هم نسبت به اولین و اصلی‌ترین کتاب ما مسلمانان، منبع وحی، متن مقدس قرآن، اولین و مهمترین انگیزه‌ای بود که مرا به سمت انتخاب این موضوع سوق داد مخصوصاً مقوله‌ی زیبایی‌شناسی و معناشناسی حروف که یکی از جذاب‌ترین و پرکاربردترین اصطلاحات نقدی و بلاغی است.

کشف زیبایی قرآن از گذر این نگرش باعث تا بارقه‌های مطالعه‌ی قرآن از نگاهی جدید و با رویکردی زیبایی‌شناسی - ذهنم جرقه بخورد؛ در این مسیر کتاب‌هایی چون «التصویر الفنی فی القرآن الکریم» نویسه‌ی سید قطب، «الخصائص» نوشته‌ی ابن جنی، «خصائص الحروف العربیة و معانیها» نوشته‌ی حسن عباسی «الصورة الادبیة فی القرآن الکریم» نوشته‌ی صلاح الدین عبدالتواب و «از زبان‌شناسی به اساطیر» دکتر کررورش صفوی و مقالات قرآنی دکتر ابوالفضل خوش منش بسیار کارگشا و الهام‌بخش بود.

نیاز جوامع علمی (حوزوی و دانشگاهی) به تحقیق در زمینه‌های نو پدید در قلمرو و قرآن پژوهی، حقیقی انکارناپذیر است. در این میان، زبان‌شناسی و شاخه‌های آن، کاربردهای فراوانی در حوزه‌ی مطالعات قرآنی دارند، از آن جمله می‌توان به نقش آواشناسی در تجوید، کاربردشناسی در متشابهات، زبان‌شناسی تاریخی در بلاغت، ریشه‌شناسی در واژگان دخیل قرآن و معناشناسی در تفسیر موضوعی اشاره کرد. از میان رویکردهای زبان‌شناختی، چهار رویکرد دارای جایگاه ویژه‌ای در فهم قرآن است. این چهار روش عبارتند از:

نگاه معناشناختی، نگاه ساخت‌گرایانه، نگاه تأویل‌گرایانه و روش تألیفی.

نگرش ما به سوره‌ی الرحمن، نگاهی معناشناختی و ساختارگرایانه است.

علاوه بر این، پژوهش حاضر از آن جهت دارای اهمیت است که بر ارتباط و تعامل زبان‌شناسی و ادبیات تأکید می‌کند. توجه به ساخت‌گرایی و مجموعه‌نگری در تفسیر قرآن، نتایج ارزنده‌ای در بردارد. این پیامدها، افق جدیدی را در درک و دریافت معانی قرآن،

می‌گشاید. به علاوه جلوه‌های تازه‌ای از اعجاز قرآن را به نمایش می‌گذارد. خلاصه‌ای از مهم‌ترین آثار و کارکردهای چنین نگرشی را به قرآن به شرح زیر می‌توان برشمرد:

۱- کشف افق‌های جدیدی در اعجاز قرآن کریم

۲- پاسخ علمی به نظریات خاورشناسانی که قرآن را فاقد انسجام منطقی می‌دانند.

۳- آشنایی سریع با مفاهیم و روش طرح معارف دینی در قرآن

۴- تدوین فهرستی منظم از مباحث هر سوره و ساختار هندسی آن به عنوان معیاری برای کشف مضمون اصلی هر سوره.

بدون شک درک درست قرآن و نشر ارزش‌های آن که با بیانی هنری و ادبی در دست ماست، بدون شناخت زیبایی‌های نهفته در قرآن امکان‌پذیر نیست و یکی از آسیب‌هایی که این روند را تهدید می‌کند عدم توجه به کشف زیبایی‌شناختی قرآن در مطالعات و پژوهش‌هاست. مسأله توجه به رویکرد زیبایی‌شناسی و معناشناسی و مطالعه‌ی ساختاری قرآن برای کشف زیبایی‌های آن، وقتی بیش از پیش ضرورت خود را نشان می‌دهد که می‌بینیم غبار کهنگی بر کتاب‌های ادبی، مقالات و نوشته‌های حوزه‌های علمی و اندیشه‌ای که عهده‌دار نشر ارزش‌های قرآنی می‌باشند، نشسته است و کمتر به رویکردها و روش‌های نقدی جدید که می‌تواند ابعاد تازه‌ای از زیبایی‌شناختی متن قرآن را کشف کند، توجه می‌شود. این رویکرد بر متخصصان عرصه‌ی زبان و ادبیات عربی است که از یک سو با رویکردها و دست‌آوردهای جدید نقد و ادبیات به تحلیل و بررسی تازه‌ای در این زمینه دست بزنند و از سوی دیگر، ضرورت این امر را برای مراکز مرتبط با نشر این میراث گرانبها، بیش از پیش تبیین کنند.

نگاهی به مطالعات پیشین

تا آنجا که نگارنده می‌داند، تاکنون پژوهشی که به طور مستقل به بررسی قرآن از منظر نظریه‌ی ساخت‌گرایی پرداخته باشد، صورت نگرفته است؛ اما عناصری که در تحلیل ساختاری متن مورد نظر است^۱ به طور ضمنی در کتاب‌هایی که نام می‌بریم، بررسی شده‌اند. علاوه بر این

^۱ سطوح تحلیل ساختاری، چنانچه در فصل دوم، بخش ساخت‌گرایی بدان پرداخته خواهد شد، عبارتند از: سطح آوایی، سطح واژگانی و سطح نحوی. ویژگی‌های بلاغی نیز ذیل این سطوح بررسی می‌شود.

کتاب‌ها، برخی از کتاب‌های تفسیر قرآن به ساختار سوره‌های قرآنی اشاره کرده‌اند که می‌توان از آن‌ها در تحلیل واژگانی و نحوی نیز بهره گرفت.

در این جا، به مقتضای عنوان کتاب سعی شده است تالیفات و پژوهش‌های انجام شده در زمینه‌ی تحلیل سطح آوایی در زبان عربی، از قرن دوم (هـ.ق) تاکنون بیان شوند. تفاسیر ادبی در قسمتی جداگانه گردآوری شده‌اند. این آثار به ترتیب زمانی عنوان خواهند شد.

مطالعات آوایی پیشینیان

۱- نیل بن احمد فراهیدی (م ۱۷۴ هـ.ق)، در پژوهش‌های آوایی نقش بسیاری داشته است. اولین معجم زبان عربی، کتاب «العین» او است. ترتیب این معجم بر مبنای مخارج حروف (محل تولید آوا) است. (مرباشد (فراهیدی، ۱۴۱۰: مقدمه). خلیل در توصیف آواهای حروف، به اختلاف اندام‌های سازنده و تلفظ آواها، توجه داشته است؛ این در حالی است که او هیچ یک از ابزارهای جدید آواشناسی مانند ضبط و تصویر را در اختیار نداشت. قابل توجه اینکه اصطلاح «صوت» در زمان خلیل، مطرح نبوده و این کلمه از اصطلاحات قرن چهارم هجری است. وی به جای کلمه‌ی «صوت» از کلمه‌ی «حرف» استفاده می‌نمود. می‌توان گفت خلیل در این کتاب یک معجم اصطلاحات واژگانی- آوایی را تألیف نموده است تا فرق میان کلمات عربی و غیر عربی را با زبان علمی به تصویر بکشد.^۱

۲- سیبویه (م ۱۷۷ هـ.ق)، در آخر کتاب خود، «الکتاب»، آوایی خلیل را در زمینه‌ی آواهای زبان عربی، به طور خلاصه آورده است؛ این در حالی است که سیبویه، خود نیز در آواشناسی صاحب نظر است. تشخیص جایگاه‌های تولید آوا در حلق^۲ و دهان از جمله نظرات آواشناسی اوست. از جمله تلاش‌های سیبویه در آواشناسی، استفاده از اصطلاحات در بیان صفات حروف است. اصطلاح تکریر، تفشی، مجهور، مهموس از سیبویه‌اند.

^۱ نرم‌افزار جامع تفاسیر نور ۲، دایرة المعارف چندرسانه‌ای قرآن کریم، بخش کتاب‌شناسی، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی.

^۲ این سه مخرج عبارتند از: دورترین ناحیه‌ی حلق به زبان، وسط حلق و نزدیکترین مکان حلق به دهان.